

ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԱՆԱՂՅԻՆ ՁԱԼԱԼԻՆԵՐԻ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

XVII դարասկզբին հայ պատմագրության զարթոնքի առաջնեկը դարձավ Դարանաղի գավառի Կամախ քաղաքում 1576թ. ծնված ականավոր եկեղեցական գործիչ, Գրիգոր վարդապետ Կամախեցին, կամ Դարանաղցին՝ «Թուք» մականվամբ:¹

Հայ պատմագիրներից թերևս ոչ մեկը այնքան քափառական կյանք չի վարել ու փորձությունների ենթարկվել, ինչպես Դարանաղցին: 1621թ. գրած հիշատակարաններից մեկում կարդում ենք. «Եւ դարձեալ փախստեալ գոյով ի յահէ նեղչաց եկաք յԸստամբօլ»՝ թէ դարձեալ երթանք յԵրուսաղէմ և արգել զմեզ սատանայ, զի բազում անցք անցին ընդ մեզ, որ ոչ զիր կու տանի եւ ոչ լեզուաւ ճառել որ կարէ: Դարձեալ աստուածային այցելութեամբն եւ խնամօք ռդարմութեամբ նորին զերծաք ի յանգերծանելի վտանգիցն եւ զնացաք յԵրուսաղէմ, երեք տարի շրջեցաք աստ և անդր եւ ոչ գտաք ուրեք հանգիստ, եւ դարձեալ եկաք, այլ աստէն եւ ոչ ունիմք դադարումն...»:²

Գր. Դարանաղցու «Ժամանակագրութիւնը» բաղկացած է երեք մասից: Պատմագիրն իր օգտագործած աղբյուրների մասին ընդհանրապես չի խոսում, պատճառաբանելով դրանց անունների հայտնի չլինելը, թեև պատմագրությանը հայտնի է, որ նա բավականաչափ օգտվել է Թովմա Մեծոփեցուց:³

Աշխատության մեջ հեղինակը նաև մի քանի անգամ նշում է, որ այն, ինչի մասին ինքը գրել է, ականատեսի վկայություն է: Ինչ խոսք, նման մոտեցումը բարձրացնում է պատմական երկի աղբյուրագիտական արժեքը:

Գր. Դարանաղցու հիմնական նպատակն է եղել ներկայացնել XVI դարի վերջերին Թուրքիայի՝ հիմնականում արևելյան նահանգների, այդ թվում նաև հարավարևմտյան Հայաստանի տարածքում ջալալիների շարժման, նրանց առապատակությունների հետևանքով դեպի արևմուտք հայկերի զանգվածային արտագաղթի, ինչպես նաև ժողովրդի անկայուն վիճակի ու կրած անասելի տառապանքների պատմությունը:

1639թ. Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև հաստատված խաղաղությունը նվազ նպաստավոր եղավ վերջինիս և մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի համար, որի տնտեսական կյանքի հիմքերը խախտվել էին ոչ միայն տևական պատերազմների, այլև ջալալիների՝ 1595-1628թթ. ընթացքում սլաքերաբար կրկնված ու ծավալված ապստամբությունների պատճառով:

Ջալալիներ կամ Ջելալիներ անունն առաջացել է 1519թ. Թոխաթի (Եվդոկիա) ապստամբության ղեկավարի՝ ռմն Ջելալի անունից:⁴ Շարժման հիմնական զանգվածը գյուղացիներն էին, ինչպես նաև մանր ֆեոդալները:⁵ Ջալալիների շարժումը բաժանվում է երեք շրջանի: Առաջինը 1598-1608 թվականներն են, երբ շարժիչ ուժը համարվում էին մանր ֆեոդալները, որոնք պայքարում էին իրենց ավատական տիրույթների և իրավունքների վերականգնման համար: Շարժումն ընդգրկում էր Փոքր Ասիան և Արևմտյան Հայաստանը: Երկրորդը 1608-1610 թվականներն են, երբ Օսմանյան լծի դեմ ապստամբել էին մի շարք նվաճված ժողովուրդներ, մասնավորապես քրդերը: Շարժման առաջնորդներից մեկը՝ Ջանփոլատ Օղլին, իր գրաված շրջանները հռչակել էր անկախ և կոչ արել պայքարել Օսմանյան կառավարության դեմ: Շարժումը ծավալվել է Սիջազետքում, Սիրիայում և Լիբանանում: Երրորդ շրջանը՝ 1622-1628թթ., երբ բուրքական կառավարության դեմ ապստամբել էր Էրզրումի (Կարին) Աբազա փաշան, որի նպատակն էր բարեփոխումների միջոցով ամրապնդել ֆեոդալների իշխանությունը: Ապստամբությունը ծավալվել էր Արևմտյան Հայաստանի տարածքում՝ հսկայական վնաս պատճառելով հայերին, քրդերին ու թուրքերին: Ջալալիների շարժումը մի իսկա-

¹ Լ. Բ ա բ ա յ ա ն, Դրվագներ Հայաստանի XIV-XVII դդ. պատմագրության. Եր., 1984, էջ 52:

² Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցու կամ Դարանաղցու, հրապարակեց Մեսրոպ վարդապետ Նշանեան, Երուսաղէմ, 1915, էջ 76 (այսուհետև՝ Դարանաղցի):

³ Լ. Բ ա բ ա յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 59:

⁴ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 9, էջ 469:

⁵ Советская историческая энциклопедия, т. 5, стр. 162.

կան սլատուհաս էր հատկապես հայերի համար: Ջալալիների հրոսակախմբերը տասնամյակներ շարունակ սամայացիին հայկական քաղաքներն ու գյուղերը, կոտորեցին ու զերեվարեցին հազարավոր մարդկանց: Արդյունքում՝ բազում հայեր հարկադրված հեռացան երկրից:

Ջալալիների ապստամբությունները երկրի ավերվածության, անիշխանության, սանձարձակ կեղեքման ու ճնշման արդյունք էին: Արտադրողական ուժերի անկումը, ենիչերական կամայականությունների սաստկացումը կենտրոնական իշխանության դեմ առքի էին հանում ներքին նահանգների զինվորներին, ուժեղացնում նրանց դասավորումներն ու տրտմունքները, հանգամանք, որ իրենց նպատակների համար ճարպկորեն օգտագործում էին կենտրոնական իշխանություններից դժգոհ բանակի միջին օղակի հրամանատարական կազմը և տեղական մանր ֆեոդալները: Այդ ապստամբություններից, որ ուղղված էին սուլթանական ռազմաֆեոդալական դաժան վարչակարգի դեմ, մեծապես տուժում է Արևմտյան Հայաստանի և վաղբասիական նահանգների բնակչությունը և առաջին հերթին հայ գյուղացիությունն ու քաղաքային բնակչությունը:⁶

Գր. Դարանսողյին վշտով է գրում այդ վարչակարգի բողած ծանր հետևանքների մասին: Նա նշում է, որ XVII դարի սկզբում սուլթան Մուհամմադի ժամանակ երկրում վերացել էր դատն ու դատաստանը, տիրում էր կատարյալ անիշխանություն, որից էլ օգտվելով՝ ջալալիները Անատոլիայի երկրամասը ավերակ դարձրին: «Չորս պատուհաս մի զմիայն զկնի եղեն ի վերայ ամենայն աշխարհացն, սով և մահ եւ սուր և զազանակերություն, որ շատ մարդակերութիւն եղեն»:⁷ Պատմագիրը նշում է, որ սուլթան Մուհամմադի անգործության պատճառով սլաքսից Շահ Աբսս Առաջինը մեկ տարում բազում քաղաքներ ու գյուղեր գրավեց. «Եւ եղեն իբրև գժկունս մեծամեծք եւ փոքունք, որ զճիմեանս կլանեն... եւ զճիմեանս կու սպառէին առանց օտար քնամեաց, այլ քնամիք եղեն առ միմեանս եւ առ ազգայինս իւրեանց, եւ այսպէս չարանալով՝ բնաջինջ արարին զամենայն աշխարհն Անատոլիո... Բազում աշխարհք անմարդք դարձան, եւ արեւակք բազմացան»:⁸ Ամենայն իրավամբ Դարանսողյին ջալալիներին համարում է զազաններ. «...ի մարդակերպ Ջալալոց զազանաց ժանեացն զեթեթոյն»:⁹ Պատմագիրը ցավով ներկայացնում է Հայաստանում ստեղծված ծանր իրավիճակը. «Խոտն արեւակութիւն եղեւ ասիական աշխարհին, որ այժմ Անատոլիո կոչեն, ի ջալալոց բորբոքման էն, մանաւանդ տառապեալ վշտատես ազգացս Հայոց աշխարհին, որ երկու սրոյ միջի գլով միշտ եւ յանապագ՝ ի պարսից եւ ի թուրքաց, ևս առաւել յայնմ ժամանակին ի ջալալոցն անհանդուրժելի դառնագայն մեղութեանց վտանգիցն: Եւ այսքան վտանգից միջի լինելով հաճապագ, յահ եւ երկիւղ ի դողման եղեալ, ի խարխափել ծառոց տերեւանց՝ ի յայրս եւ ի փապարս լեռանց եւ ի ծերսլս վիմաց դիմէին փախստեսայք, եւ անդ լինէր արհաւիրք անից ի դողոց եւ յաւազակաց, ոչ բուլի թաքստեան լինէր եւ ոչ վիմ սուլտիմութեան»:¹⁰

XVII դարի սկզբին ջալալիների շարժումը ավելի ու ավելի էր ընդարձակվում, կազմավորվում էին ապստամբական նոր խմբեր, որոնք զինված, հեծյալ ու հետևակ առանձին-առանձին խմբերով ցրվում էին երկրի տարբեր կողմերը ու շարունակում իրենց քաղանն ու կռիվատուր, բռնություններն ու բռնաբարությունները:¹¹ Ջալալիների ապստամբություններից հատկապես վտանգավոր էին Կարա Յազիջիի - Դեյի Հասանի, ինչպես նաև Կալենդերթոլու գլխավորած շարժումները:¹² Ապստամբները բազմիցս ջախջախում են սուլթանական զորքերին, որանք ուղարկվում էին ճնշելու զինված շարժումները: Ապստամբության ղեկավարներ էին համարվում հիմնականում ֆեոդալական դասակարգի սփառնական միջնախավի ներկայացուցիչները: Սուլթանական իշխանության դեմ նրանց բացահայտ ելույթի առիթ ծառայեց սփառնական հեծելազորի

⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Եր., 1972, էջ 110-111:

⁷ Դ ա ր ա ն ա ղ ց ի, էջ 13:

⁸ Նույնը:

⁹ Նույն տեղում, էջ 71:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 125-126:

¹¹ Մ. Ջ ո լ ա լ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 165:

¹² Մ. Հ ա ս ր ա ր յ ա ն, Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր, Եր., 1986, էջ 94:

ստուգումը (յոթնաման), որն իրականացվեց 1596թ.: Դրա հետևանքով դասալսության մեջ մեղադրվեց և իր թիմարից գրկվեց 30 հազար մարդ, որոնք սերում էին հիմնականում կայսրության անատոլիական գավառներից:

Սոցիալական առումով շարժումը միատարր չէր: Ակադեմիկոս Մ. Զուլայանն իր հայտնի մեմագրության մեջ ներկայացրել է ջալալիների շարժման դասակարգային հենքը և շարժման բնույթը. «ընդհանրապես գյուղերից փախչողներին անվանում էին «չիֆթեզաններ», այսինքն՝ չիֆթ (հողակտոր - Ա. Գ.-) քայքայողներ... Չիֆթեզանների մի զգալի մասը դառնում էր ուղղակի ճամփա կտրող ավագակ և կատարում ամեն տեսակի հանցագործություններ: Նման մարդկանց անվանում էին լեվենդներ (դատարկապորտ թափառաշրջիկներ - Ա. Գ.-): Դրանք դարձել էին մի սոսկալի պատուհաս ժողովրդի գլխին: Հենց սրանք էլ դարձան ջալալիների ապստամբության հիմնական ուժը: Ամենևին էլ պատահական չէ, որ հայ մատենագրության մեջ ջալալիներն անվանվել են «գորայաթ լկոիթ» «ելուզակթ» «գողթ, աւազակթ» և այլն:¹³

Սակայն բնդունելի է նաև այն տեսակետը, որ շարժման մասնակիցների հիմնական զանգվածը եղել է ծանր հարկերից, տուրքերից ու ֆեոդալական ամեն տեսակ կամայականություններից ծայր աստիճան քայքայված գյուղացիությունը: Բույրավիմ այլ հարց է, որ գյուղացիության մի զգալի մասը կազմում էին դեռևս XVI դարի 60-70-ական թթ. ապադասակարգայնացված տարրերը (չիֆթեզաններ, լեվենդներ), որոնք վերածվել էին ավագակների: Ա. Տվերիտինովան ջալալիների շարժման սոցիալական հենքի մասին խոսելիս նշում է դրա տարատեսակ բնույթը՝ հստակապես բնդգծելով այն, որ ջալալիների շարժումն այդպիսով էր օսմանյան բռնակալության լծի ահավոր ճնշման և «ուր սոցիալական հակամարտությունների»:¹⁴

Անդրադառնալով 1609թ. Անատոլիայում ջալալիների ապստամբություններին՝ Գր. Դարանաղցին նշում է, որ Մուրադ փաշան, դրանք ճնշելով հանդերձ, ելնելով տերության շահերից՝ նպատակ ուներ նաև նորից շենացնել ամայացած Անատոլիան և սուլթանից կրոնարտակ էր ստացել կրկին իրենց նախկին բնակավայրերը վերադարձնել գաղթած հայերին ու թուրքերին, որոնց «...արտաքս արարին եւ հանին ի քաղաքաց եւ ի գեղորդից եւ յազարակաց եւ թողին անխնամս»:¹⁵ Պատմագիրը դառնացած է. «Անդ էր տեսանել զամենայն սիրտ ի տրտմութիւն եւ զաչս յարտասուս եւ զկականումն մօր և մանկանց»:¹⁶ Ի դեպ հիշատակարանների այն հեղինակները, ովքեր անդրադառնալով են ջալալիներին, առանց բացառության գրում են նրանց վայրագությունների, քաղաքների, գյուղերի ու բնակավայրերի ավերման, հրկիզման, կոլոպուտի, ժողովրդի բնաջնջման և գերեվարման մասին: Ստ. Թոխաթեցին ջալալիների առաջնորդ Կարա Յագիջիի մասին գրում է. «Նախ էսո գՐԻՐիս քաղաք և տիրեց իւր բոլոր գեղք և մանր քաղաքացն, և զամենեցուն զապրանքն և զմալն առեալ, զոմանս սպանեալ և զտասն տարուն ի վեր եղած զողայքն գերի առեալ. էւ տարի մի այլ եկեալ Մալաթիա բնակեալ, և զնոսա այլ թալանեալ և մերկացուցեալ ի հոգեօր և ի մարմնաւոր բարութեանց»:¹⁷ Հարկ է նշել, որ ծանր էր նաև թուրք բնակչության դրությունը. «Ոչ թէ քրիստոնէից միայն առնէին, մանաւանդ Տաճկաց առաւել անողորմաբար գործ էին զամենայն չարիս»,¹⁸ գրում է Գ. Դարանաղցին: Ա. Սասնեցու և Ա. Դավրիժեցու մոտ՝ Գր. Դարանաղցին ևս նշել է ջալալի տարբեր խմբավորումների ասպատակությունների ժամանակը և նրանց գործունեության շրջանակները:

Ակադեմիկոս Մ. Զուլայանի մոտ գտնում ենք Ջանփուլատ օղլի Ալի փաշայի գլխավորած ջալալիների շարժման բնույթի հստակ բնութագրում. 1608-1610թթ. ջալալիների ապստամբությունների համար բնորոշն այն է, որ այդ շարժումները ղեկավարվում են թուրք ֆեոդալների կողմից նվաճված մի շարք ժողովուրդների (սիրիացիներ, լիբանանցիներ, քրդեր և այլն) առաջնորդների կողմից:¹⁹ Հատկապես Ջանփուլատի

¹³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար. հ. Ա, 1974, էջ Է:

¹⁴ А. Тв е р и т и н о в а, Восстание Кара- Язылжы- Делы Хасана в Турции, М.-Л 1946, стр. 59.

¹⁵ Դարանաղցի, էջ 145:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 147:

¹⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Ա, էջ Ը:

¹⁸ Դարանաղցի, էջ 143:

¹⁹ Մ. Զ ու լ ա յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 140, 173, 178:

գլխավորած ապստամբության հիմնական նպատակն է եղել՝ թոթափել թուրք-ֆեոդալների ատելի լուծը: Այսքանով էլ այդ շարժումը բնականաբար ունեցել է նաև առաջադիմական բնույթ:

Ջալալիները ժամանակավորապես թուլացրին սուլթանական թուրքիայի կենտրոնաձիգ բռնապետությունը և առժամանակ խափանեցին վերջինիս ծրագրերը արտաքին քաղաքականության ոլորտում: Այդ ամենը տեղի ունեցավ ժողովրդի (հայ, թուրք և այլ) անագորույն տանջանքների և գրկանքների հաշվին: Այնուհանդերձ ջալալիների շարժումը ըստ էության գյուղացիական շարժում չէր, թեև նրա շարժիչ ուժերի մեջ էին մտնում նաև տնտեսապես քայքայված գյուղացիությունը և նրա ապադասակարգայնացված տարրերը:²⁰

Թվարկելով ջալալի ղեկավարների անունները՝ պատմագիրը գրում է. «Մութա մենեքեան ջալալիք Լիմ, որը ոչ հնագանդ էին թագաւորին, և ոչ ի տեղի ուրեք զկայ առեալ բնակէին, այլ աշխարհաւերք և աշխարհակործանք, և ուր և լսէին զհամբաւ շինութեան, դիմեալ անդր հասանէին, աւարեալ կողոպտէին և զշինուածսն հրդեհեալ այրէին»:²¹ Արժանահիշատակ է նաև այն փաստը, որ ջալալի մի շարք ղեկավարներ, հայեցելով սուլթանի ներողամտությունը և կայսրության տարբեր մասերում մի-մի գալառ ստանալով, հաճախ հրաժարվում էին իրենց ապստամբական «գաղափարներից»: Իսկ թե նրանցից յուրաքանչյուրը նոր պաշտոնավայրում ինչպիսի գործունեություն էր ծավալում, այդ մասին ցավով է տեղեկացնում Գ. Գարանադցին:²²

Ջալալիների շարժման հետևանքներից մեկը եղավ հայ ժողովրդի զանգվածային արտագաղթը մոտակա կամ հեռավոր երկրներ: Սուլթանական թուրքիան ջալալիներին օգտագործում էր նաև շահական Պարսկաստանի դեմ: Ջալալիների ջոկատները հսկայական նյութական միջոցներ էին օգտագործում: Այսպես, Առաքել Դավրիժեցին, օգտվելով ժամանակակիցներից մեկի տվյալներից, նշում է Կարա Յազիջիի գործի մեկ օրվա ապրուստի հետևյալ ծախսերը. «Էւ ասէին թէ յամենայն ատոր գայս չափ ծախս ունէր, այս է ի մի օրն, զերեսուն մոթ գարի տայր երկվարացն, և այս Միջագլխաց մոթն է, որ ամէն մոթ՝ երկու հարիւր քսան և չորս լիտրն գայ Հոռոմանց լարափն, և չորս հարիւր լիտր հաց, հարիւր և տասն ուշխար, Լէ լիտր բրինձ, լիտր խոլ, և Շ դուռուշ ռոնիկ, զի օրն Բ դուռուշ ծախք ունի ասէին»:²³ Թե ինչքան են ստույգ այս տվյալները դժվար է ասել, սակայն հավաստի է այն, որ մի քանի հազարի հասնող ջալալիների գոյքը անհրաժեշտ չափով ապրուստ անշուշտ պետք է ունենայ: Հայր Լ. առաջանում. եթե ջալալիները պետական միջոցներից ոչինչ չէին ստանում, ապա որտեղից էին նրանց միջոցները գոյանում: Պարզ է՝ կոշորպուտից, բռնագրավումներից և կոտորածներից: Սա թուրք նվաճողներին բնորոշ գործելաոճ էր, որը ժառանգել ու իրագործում էին ջալալիները:

Մանրամասն նկարագրելով ջալալիների շարժման ավերածությունների հետեւյալները՝ Ա. Դավրիժեցին գրում է. «Էւ ոչ միայն այս Ջալալիքս այսպէս առնէին, գոյին և այլք Ջալալիք՝ ռմանք յովսք՝ և ոմանք սակաւք, որ ի տեղիս տեղիս զկայ առեալ և որջացեալք էին՝ գայսպիսի գործս գործէին»:²⁴ Պատմագիրը դառնացած նշում է, որ անգամ պակասել է աստծու հանդեպ ունեցած երկյուղը, և ամենուր սիրում է անօրինականություն ու ավերածություն. «... երկիրն անտէր և ամայի էր յաշխարհակալ բռնաւորաց, և ամենայն ոք զախորժակս կամաց խրոց կատարէր»:²⁵

Ա. Դավրիժեցի պատմագիրն ընդհանրապես խիստ բացասաբար է տրամադրված ջալալիների նկատմամբ և այդ շարժումների բնույթն ու էությունը միանշանակ ներպզվ չի նկատում և «աշխարհաւերք և աշխարհակործանք»:²⁶

²⁰ И. П е т р у ш е в с к и й, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX вв., Л., 1949, стр. 328.

²¹ Պատմություն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցույ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 87 (այսուհետև՝ Դավրիժեցի):

²² Դ ա ր ա ն ա դ ց ի, էջ 25, 92, 101:

²³ Դ ա վ ը ի ժ ե ց ի, էջ 632:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 85:

²⁵ Նույնը:

²⁶ Դ ա վ ը ի ժ ե ց ի, էջ 87:

Ջալալիների նման քաղաքականությունը ամենայն հավանականությամբ հետագայում օրինակ հանդիսացավ համիլյան և երիտթուրք ջալդարարների գործունեության համար, որոնք ավելի ուշ բնաջնջման նման եղանակը բարձրագրին պետական քաղաքականության մակարդակի՝ կիրառելով հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Ա. Դարանաղցու «Ժամանակագրություն»-ը կարևոր աղբյուր է Թուրքիայի XVII դարի առաջին կեսի, հատկապես 30-ական թվականների ռազմաքաղաքական իրադարձությունների ուսումնասիրության համար: Նկարագրած իրադարձությունները մեծ մասամբ ճշմարտապատում են, քանզի հեղինակն ականատես է եղել նշված իրադարձություններին, իսկ որոշ դեպքերում էլ գրի է առել ականատեսներից:

ГРИГОР ДАРАНАГЦИ О ДВИЖЕНИИ ДЖАЛАЛИНОВ

Резюме

А. Гаспарян

Григор Даранагци, предтеча возрождения армянской историографии в XVII в., в своей работе представил бурные военно-политические события, происходящие в Западной Армении и Турции. Особенно тщательно представлено движение джалалинов, которое является результатом везвастия и угнетения, царящих в Османской империи в XVII веке. Вследствии восстаний джалалинов, направленных против жестокой султанской военно-феодальной системы, в основном страдает население Западной Армении и малоазиатских губерний. Это движение временно ослабляло деспотизм центральной султанской Турции и одновременно сорвало некоторые ее планы внешней политики.